

Dragana RADEVIĆ*

BARIJERE U CRNOJ GORI: EFEKAT LEDENOG BRIJEGA

UVOD

Prema najnovijem izvještaju o ekonomskim slobodama u svijetu, objavljenom od strane Fraser Instituta iz Kanade, Crna Gora zauzima 60. mjesto među preko 140 rangiranih zemalja, sa indeksom vrijednosti 6,8 od maksimalnih 10. Crna Gora je, ujedno, i najbolje rangirana u poređenju sa ostalim bivšim jugoslovenskim republikama: Hrvatska je na 82. mjestu, Makedonija na 86, Slovenija na 91, Bosna i Hercegovina na 97. i Srbija na 119. mjestu. I dok ovi podaci ohrabruju, postavlja se pitanje da li treba da budemo zadovoljni? Da li uspjeh Crne Gore u ekonomskim reformama i jačanju ekonomskih sloboda treba ograničiti na poređenje sa zemljama bivše Jugoslavije i zemljama u regionu, ili treba imati za cilj pozicioniranje u globalnim okvirima? Sem toga, da li sve reforme idu u pravcu daljeg jačanja ekonomskih sloboda ili neke od njih pokazuju reverzibilni karakter?

Ovaj rad ima za cilj da rezimira značaj ekonomskih sloboda kroz poređenje ključnih indikatora razvoja na makro i mikronivo među zemljama koje bilježe najviši i najniži nivo indeksa ekonomskih sloboda. Takođe, rad nudi sintezu evolutivnog procesa razvoja i uklanjanja barijera za razvoj biznisa u Crnoj Gori u posljednjih nekoliko godina, kao i pregled aktuelnih „nevidljivih” prepreka koje ograničavaju preduzetništvo u Crnoj Gori, bilo kroz namete u novcu ili u potrebnom vremenu.

* Centar za preduzetništvo i ekonomski razvoj (CEED)

ZAŠTO SU EKONOMSKE SLOBODE VAŽNE?

Ako bismo u najkraćem htjeli da rezimiramo značaj ekonomskih sloboda, dovoljno je reći da su ekonomske slobode fundamentalno pravo u smislu da bez njih ne bi postojale ni političke ni građanske slobode. Ekonomske slobode su preduslov rasta i razvoja, kao i pretpostavka šireg ljudskog razvoja.

Da bismo bolje razumjeli značaj ekonomskih sloboda za razvoj jednog društva i privrede, podsjetimo se odnosa ovog fenomena sa nekim makro i mikroindikatorima životnog standarda populacije. Empirijski podaci pokazuju da zemlje sa višim nivoom ekonomskih sloboda¹:

- imaju značajno veći prihod po stanovniku (per capita bruto društveni proizvod zemalja u prvom kvartalu kada je u pitanju indeks ekonomskih sloboda u prosjeku iznosi \$26.013, dok ista brojka za zemlje u posljednjem kvartalu u prosjeku iznosi \$3.305);

- ostvaruju veće stope rasta (prosječna stopa rasta zemalja u prvom kvartalu iznosi 2,25%, u poređenju sa stopom rasta od 0,35% u posljednjem kvartalu);

- u zemljama koje prema vrijednosti indeksa ekonomskih sloboda pripadaju prvom kvartalu, prosječan prihod 10% najsiromašnijih iznosi \$7.334, u poređenju sa \$905 u posljednjem kvartalu;

- imaju duže očekivano trajanje života svojih građana (u prosjeku za oko 22 godine: prosječno trajanje života u zemljama u prvom kvartalu je 78,7, dok u zemljama u posljednjem kvartalu iznosi 56,7 godina);

- imaju veću stopu pismenosti odraslih osoba (za oko 30%);

- bilježe nižu stopu smrtnosti odojčadi (5,4‰ u odnosu na 81,2‰);

- imaju veći stepen humanog razvoja (u prosjeku 0,9 u odnosu na 0,5 koliko je prosjek za 20% zemalja sa najnižim indeksom ekonomskih sloboda);

- zahvaljujući manjem nivou regulacije, poreza i carinskih tarifa, imaju manje problema sa korupcijom administracije (ako se nivo korupcije mjeri indikatorom u intervalu od 1 do 10, pri čemu vrijednost 10 odražava stanje bez korupcije, zemlje sa visokim ekonomskim slobodama bilježe prisustvo korupcije na nivou od 7,8, dok je među zemljama sa niskim nivoom ekonomskih sloboda, indeks korupcije na nivou od 2,6);

¹ Fraser Institute, *Economic Freedom of the World: 2007 Annual Report*.

– zemlje sa visokim indeksom ekonomskih sloboda bilježe mnogo veće političke slobode u poređenju sa zemljama sa niskim nivoom ekonomskih sloboda (ako se političke slobode mjere indeksom čija je vrijednost od 1 do 7, pri čemu 1 označava najbolje stanje, tada prosječna vrijednost indeksa političkih sloboda u zemljama u prvom kvartalu iznosi 1,8 u poređenju sa 4,4 u zemljama posljednjeg kvartala).

Takođe, zemlje sa većim nivoom ekonomskih sloboda, imaju niži nivo sive ekonomije, kao i veću političku stabilnost.

SINTEZA EVOLUCIJE BARIJERA ZA RAZVOJ PRIVATNOG SEKTORA U CRNOJ GORI

Sa transformacijom privrede, kroz privatizaciju i sve veću preduzetničku aktivnost, mala i srednja preduzeća postaju pokretač privrednog razvoja i nosilac inovacija i nove zaposlenosti u jednoj zemlji. Sve aktuelnija priča o potrebi uklanjanja barijera za razvoj privatnog sektora naslanja se na dugogodišnji rad institucija poput Centra za preduzetništvo i ekonomski razvoj i Montenegro biznis alijanse, koje su, prezentujući, prije svega, stavove samih preduzetnika u Crnoj Gori, ukazivale na nepotrebne i skupe procedure koje negativno utiču na poslovanje u Crnoj Gori. Slijedi prikaz barijera koje su obilježile godine za nama, a koje su definisane na osnovu redovno sprovedenih istraživanja za koje se može reći da su međusobno uporediva.

Početakom 2000. godine, Centar za preduzetništvo i ekonomski razvoj (CEED) iz Podgorice, osmislio je istraživanje sa ciljem da analizira prepreke koje stoje na putu preduzetnicima u Crnoj Gori da započnu biznis. Rezultati istraživanja i preporuke koje su date bile su osnov za pokretanje inicijative za donošenje novog Zakona o privrednim društvima². Tada, za registraciju biznisa u Crnoj Gori bilo je potrebno 45-60 dana, osnivački ulog za Društvo sa ograničenom odgovornošću iznosio je \$5.000, a državni službenici imali su značajna diskreciona prava. Proces registracije biznisa bio je dug i komplikovan, te skup kako u potrošenom novcu tako i u izgubljenom vremenu³. Nakon usvajanja Zakona o privrednim društvima, proces registracije je značajno pojednostavljen: 4 dana,

² Stupio na snagu u januaru 2002. godine.

³ Center for Entrepreneurship and Economic Development (CEED), Montenegro Business Registration Process, Analysis, Podgorica, April (2003)

4 formulara, 1 euro. Za samo godinu dana, broj registrovanih preduzeća i preduzetnika je udvostručen!

Dvije godine nakon prvog istraživanja, Centar za preduzetništvo i ekonomski razvoj stavio je fokus na sagledavanje barijera za razvoj postojećih biznisa. Fokus je proširen sa firmi koje započinju biznis na firme koje se razvijaju i šire svoje poslovanje. Vremenom, ustanovljena je metodologija, kreiran uzorak i definisani parametri za praćenje barijera za razvoj. Ako uporedimo rezultate istraživanja u periodu od 2000. godine do danas, vidimo da je jedna od važnih, nažalost, nepromjenjivih stvari, neumoljiva činjenica da značajne barijere i dalje postoje! Sa druge strane, razvojem tržišne ekonomije, stabilizacijom makroekonomskog okvira i pravne infrastrukture, težište barijera za razvoj biznisa u Crnoj Gori se pomjera.

U 2000. godini, najznačajnije barijere za razvoj biznisa bili su: česte promjene zakona, administrativna opterećenja i neloyalna konkurencija. U 2002. godini, regulativa poprima zaokruženu formu pa birokratizacija i neloyalna konkurencija preuzimaju primat. U 2003. godini, naplata potraživanja i pristup sredstvima finansiranja postaju glavna preokupacija poslovnih ljudi u Crnoj Gori. Zahvaljujući uvođenju poreza na dodatu vrijednost, smanjeno je učešće sive ekonomije.

Za sve ovo vrijeme, visoko prvo mjesto među rangiranim barijerama (a istraživanjem je obuhvaćeno preko 15 različitih vrsta prepreka za razvoj biznisa), zauzimaju visoki porezi i doprinosi.

U 2004. godini, učinjeno je mnogo na polju smanjenja poreza i doprinosa. Ukupna opterećenja na plate zaposlenih umanjena su za 10%, a stopa poreza na korporativni profit smanjena je sa 20% i 15% na jedinstvenu stopu od 9%⁴. Ipak, porezi još uvijek opterećuju svakodnevno obavljanje biznisa pa je ovo i dalje jedna od najozbiljnijih barijera za razvoj biznisa.

Sa druge strane, kako zaživljava tržišna ekonomija, preduzetnici u prvi plan sve češće izdvajaju problem pristupa finansijskim sredstvima, zaštitu svojinskih prava kroz funkcionisanje nezavisnog sudstva, a sasvim

⁴ Crna Gora ima najnižu stopu poreza na korporativnu dobit u Evropi. Radi poređenja, ova stopa iznosi: 28% u Češkoj, 26% u Estoniji, 20% u Hrvatskoj, 19% u Sloveniji, 16% u Mađarskoj i 12,5% u Irskoj. Stopa poreza na dobit kompanije u Srbiji iznosi 10%. Izvor: *Montenegrin Investment Promotion Agency (MIPA)*, 111 Frequently Asked Questions.

stidljivo počinje da se govori i o ljudskom kapitalu, odnosno o nedostatku menadžerskih vještina.

Generalno, možemo reći da period od 2005. do 2007. godine karakteriše smanjenje barijera, na centralnom, i povećanje barijera na nivou opštinske vlasti. Naime, u Crnoj Gori postoji 21 opština, koje igraju važnu ulogu u razvoju i regulaciji privrede, a samim tim direktno utiču na razvoj privatnog sektora. Zahvaljujući Zakonu o finansiranju lokalne samouprave, lokalne vlasti su preuzele značajan dio nadležnosti u oblasti prostornog planiranja, izdavanja građevinskih dozvola, pružanja komunalnih usluga (prikupljanje otpada, vodosnabdijevanje, kanalizacija i snabdijevanje električnom energijom), licenciranja biznisa i izdavanja prateće dokumentacije, kao i razne aktivnosti kontrola i inspekcije.

Važnost nadležnosti koje su prenesene na lokalne vlasti podrazumijeva njihovo integrisanje u aktuelne aktivnosti smanjenja administrativnih barijera koje sprovodi centralna Vlada. Međutim, to nije slučaj. Upitani⁵ da prokomentarišu saradnju sa opštinskim vlastima, predstavnici privatnog sektora skloni su isticanju nedostataka i kritikovanju odnosa koji imaju sa lokalnom administracijom. Prema mišljenju preduzetnika, licenciranje i razne inspekcije ne sprovode se na fer i profesionalan način. Formalno registrovani biznisi su često na udaru raznih inspekcija, dok se na drugoj strani niko „ne osvrće” na one koji rade neregistrovani, bez ikakvih dozvola, i koji ne plaćaju poreze i socijalno osiguranje. U isto vrijeme, plan upotrebe opštinskog zemljišta nije u skladu sa potrebama razvoja biznisa. Da biste dobili dozvolu za rad, potrebno je da potrošite dosta i vremena i novca, ukoliko vam dozvola uopšte bude izdata.

Najčešće navođeni izvor problema je nedostatak administrativnih i finansijskih kapaciteta na nivou opštinskih vlasti, kao i nerazumijevanje i nedostatak volje da se saraduje sa privatnim sektorom. Predstavnici privatnog sektora navode da su odluke opštinskih vlasti veoma često definisane političkim interesima, kao i da se nerijetko donose na ad hoc osnovi i bez jasnog procesa odlučivanja.

Usvajanjem i primjenom sporazuma o slobodnoj trgovini, crnogorski preduzetnici su u mogućnosti da svoje proizvode ponude tržištima u regionu bez dodatnih ograničenja i barijera koje su ranije postojale. Ovo bi trebalo da posluži kao podstrek za razvoj crnogorske privrede. Sa dru-

⁵ *Foreign Investment Advisory Service (FIAS)*, Montenegro Investment Environment Diagnostic, February 2004.

ge strane, to takođe znači da kompanije iz okruženja mogu bez ograničenja da konkurišu crnogorskim proizvođačima. Za kompanije koje su uvijek poslovale u tržišnim uslovima, ovo ne predstavlja problem. Međutim, firme i sektori koji su u ranijem periodu uživali određenu zaštitu od države, otvaranje crnogorskog tržišta vide kao veliku opasnost i već sada se počinje zagovarati potreba za određenom politikom zaštite. U pojedinim sektorima, država prihvata ovakve zahtjeve, smatrajući da time doprinosi podizanju nivoa konkurentnosti domaće privrede. Međutim, u isto vrijeme, zanemaruju se važne troškovne stavke koje slabe tu konkurentnost, povećavajući proizvođačke troškove (npr. crnogorska mala i srednja preduzeća danas plaćaju cijenu električne energije koja je najveća u regionu).

POSLOVNO OKRUŽENJE U CRNOJ GORI – EFEKAT LEDENOG BRIJEGA

U međuvremenu, nastavkom realizacije zacrtanih reformi, a u susret evorpskim integracijama, Crna Gora pristupa definisanju i usvajanju strateških dokumenata koji treba da podrže dosadašnji razvoj. Međutim, sa usvajanjem ovih dokumenata se kasni, dijelom jer su važni pa se odluke donose uz brojne konsultacije, u transparentnom procesu koji podrazumijeva i obaveznu javnu raspravu. Ipak, određeno kašnjenje u usvajanju važnih razvojnih dokumenata nema opravdanje. Sa druge strane, to ograničava razvoj privatnog sektora, stvarajući barijere koje nisu vidljive na prvi pogled.

Tako, ako bismo htjeli da današnje poslovno okruženje u Crnoj Gori predstavimo figurativno, možda je najbolje iskoristiti metaforu ledenog brijega, pri čemu vrh ledenog brijega čine barijere koje su vidljive i sa kojima se institucije sistema „bore”. Međutim, ispod površine vode, koncentrisane su dvije trećine ukupnih problema koje zadržavaju razvoj, a nijesu predmet rješavanja.

Barijere možemo uvijek klasifikovati po tome da li izazivaju dodatne troškove u novcu (direktno) ili u vremenu (indirektni novčani troškovi). Tako vidljive, novčano valorizovane barijere, prije svega su porezi i doprinosi. Međutim, ono što je „pod vodom” i očigledno nije predmet razvoga na mjestima gdje se kreira ekonomska politika, odnosi se na različite cijene koje privredni sektor plaća za pojedine usluge u odnosu na domaćinstva (npr. cijena struje, vodosnabdijevanje i sl). U međuvre-

menu, novim zakonskim rješenjima, koja treba da podrže razvoj turizma, jer je to vodeća razvojna grana u Crnoj Gori, i pored postojećeg finansiranja iz budžeta, uvode se novi nameti u formi doprinosa za razvoj i rad lokalnih turističkih organizacija. Svaka opština određuje nivo nadoknada za firmarinu, gradsko-građevinsko zemljište i sl. i ima mogućnost prinudne naplate bez sudskog postupka. Drugim riječima, ukoliko opština duguje privatnoj kompaniji za izvršene usluge, i ukoliko postoji problem sa naplatom, pokreće se sudski spor koji može trajati mjesecima. Međutim, opština ima mogućnost da svoja potraživanja naplati istog trenutka mjerama prinudne naplate.

Najčešća barijera u vidu regulacije koja se u Crnoj Gori u posljednje vrijeme analizira odnosi se na rigidnost tržišta rada. Međutim, čitav set regulativa čije se usvajanje ili stupanje na snagu očekuje, nose niz za sada nevidljivih barijera i troškova za privatni sektor u Crnoj Gori. U ovu kategoriju spada regulativa namijenjena zaštiti potrošača, zaštiti životne sredine, odlaganje usvajanja prostornog plana i detaljnih urbanističkih planova, izostanak implementacije zakona koji su ranije usvojeni i sl. Aktivnostima koje je Vlada Republike Crne Gore realizovala u prethodnom periodu, a koje su bile predviđene Agendom ekonomskog razvoja u periodu od 2002. do 2007. godine, napravljen je značajan napredak. Međutim, izostanak razvojne agende za naredni period dovodi u sumnju održivost postignutih rezultata. Na to ukazuju i posljednji rezultati istraživanja *Doing Business* koje realizuje Svjetska banka, prema kojima Crna Gora bilježi pad na sveukupnoj rang listi. To je prije svega posljedica činjenice da sve druge zemlje reformišu svoje poslovno okruženje i da je, u uslovima globalizacije i slobodnog protoka kapitala, utakmica ne više na regionalnom već na globalnom nivou.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Posebna barijera za razvoj biznisa u Crnoj Gori, koja se ne može lako kvantifikovati, niti se uzima u obzir u raspravama o razvoju preduzetništva, svakako utiče na ukupan efekat preduzetničke inicijative u zemlji. U pitanju je odnos društva prema preduzetnicima i njihovo viđenje uloge preduzetništva i privatnog sektora u ukupnom razvoju zemlje.

U Crnoj Gori do sada nijesu realizovana istraživanja koja ocjenjuju stavove građana prema preduzetnicima, ali se može reći da zaključci takvog istraživanja ne bi bili značajno različiti u odnosu na istraživanje koje je re-

alizovano u Slovačkoj, u organizaciji Asocijacije poslodavaca. Naime, upitani da prokomentarišu kako ocjenjuju sebe, preduzetnici najčešće navode da smatraju da su značajni elementi razvoja u društvu, da kreiraju novo zaposlenje i stvaraju prilike ljudima da zarade. Takođe, za sebe smatraju da su veliki radnici i da se trude da razvijaju svoj biznis na najbolji mogući način. Na kraju, posebno ističu svoj doprinos regionalnom razvoju.

Sa druge strane, isto istraživanje realizovano među građanima koji su uposlenici, a ne preduzetnici, daje potpuno oprečne rezultate. Naime, većina anketiranih navela je da su preduzetnici motivisani brzom zaradom, da se bogate na račun običnih ljudi i da eksploatišu svoje zaposlene.

Ovo istraživanje ukazuje da, pored barijera koje postoje u sistemu, preduzetnici moraju da se bore i sa stavom svog neposrednog okruženja. I dok procedure mogu biti promijenjene usvajanjem i primjenom novih regulativa, percepcija preduzetnika mijenjaće se jedino vremenom. Pri tome, niko sada ne može reći koliko je vremena potrebno za to.

LITERATURA

1. Dr Veselin Vukotić, *Psihofilozofija biznisa*, Institut za strateške studije i prognoze (ISSP), 2005.
2. Center for Entrepreneurship and Economic Development (CEED), *Barriers to Doing Business in Montenegro* (više izdanja).
3. Center for Entrepreneurship and Economic Development (CEED), *Montenegro Business Outlook* (više izdanja), www.visit-ceed.org
4. Center for Entrepreneurship and Economic Development (CEED), *Montenegro Business Registration Process, Analysis*, Podgorica, April (2003).
5. Dr Petar Ivanović, *Poslovno okruženje u Crnoj Gori – EPPA Izvještaj 2004. godine*, Miločerki ekonomski forum²⁰⁰⁴
6. Foreign Investment Advisory Service (FIAS), *Montenegro Investment Environment Diagnostic*, February 2004.
7. Fraser Institue, *Economic Freedom of the World: 2007 Annual Report*.
8. Henry Hazlitt, *Ekonomija u jednoj lekciji*.
9. Montenegrin Investment Promotion Agency (MIPA), *111 Frequently Asked Questions*.
10. Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), *Montenegro Enterprise Policy Performance Assessment*, 2004.
11. Vlada Republike Crne Gore, *Agenda ekonomskih reformi za Crnu Goru 2002-2007*, mart 2005.

Dragana RADEVIĆ

BUSINESS BARRIERS IN MONTENEGRO: ICEBERG EFFECT

Summary

Experience around the world is showing that countries with higher level of economic freedom also record higher growth rates, higher per capita income, better living standards, lower unemployment rates, less corruption and higher political freedom. Still, many governments miss the opportunity to do what has to be done in order to make their countries more free and ensure benefits that come along with higher economic freedom. Though Montenegro has recorded increase of index of economic freedom recently, significant improvements still can be done to get better rating not only in the region but globally. Are we on that road?

